

लोकशाहीवादी चळवळीची बदलती भूमिका

प्रा. नानासाहेब दिघे,

सहा. प्राध्यापक, एस.एम.बी.एस. थोरात महाविद्यालय, संगमनेर

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 20th February 2026 Accepted: 01st March 2026 Published: 07th March 2026	स्वातंत्र्य हे सर्वोच्च मानवी जीवनमूल्य आहे, हे लोकशाहीवादाचे प्रथम सूत्र आहे. मानव हा शिक्षणाने स्वतःला बदलणारा आणि विकसित होणारा असा प्राणी आहे. स्वतःचे हित साधणे अथवा न साधणे या बाबतीत त्याला स्वातंत्र्य आहे. मानवाच्या हातातच त्याचे भवितव्य आहे. सत्य-असत्य, हित-अहित, नीति-अनीति, पवित्र-अपवित्र आणि व्यापक अर्थाने योग्य आणि अयोग्य काय याचा निर्णय होत असतो तो मानवीच असतो मानवच सर्व अस्तित्वाचा मानदंड आहे. अशा प्रकारच्या विचारांनी प्रेरित झालेले आंदोलन लोकशाहीवादी होय आणि अशा विचारसरणीचे मूलगामी समर्थन करणारे तत्वज्ञान म्हणजे लोकशाहीवादी चळवळ होय.
Keywords: सर्वोच्च मानवी जीवनमूल्य, योग्य आणि अयोग्य, लोकशाहीवादी चळवळ	

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 4%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Dighe, N. (2026). लोकशाहीवादी चळवळीची बदलती भूमिका. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), 663-669.

● **स्वातंत्र्य व लोकशाहीवादी चळवळीचा इतिहास:**

लोकशाहीवादी चळवळीचा प्रारंभ यूरोपच्या प्रबोधनकाळात झाला. प्रबोधनकाळ म्हणजे चौदावे, पंधरावे व सोळावे अशी ही तीन शतके होत. मध्ययुगीन धार्मिक ख्रिश्चन पुरोहितशाहीच्या बंधनातून मुक्त झालेल्या, मानवी जीवनाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी लाभलेल्या व्यक्ती या प्रबोधन युगामध्ये वावरू लागल्या. या युगात माणसाच्या बुद्धीला, प्रतिभेला आणि वर्तनक्रमाला नवी दिशा प्राप्त झाली मानवी महिम्याचे, त्याच्या अपरंपार सर्जनशक्तीचे दर्शन होऊ लागले. या युगातील या विशिष्ट व्यक्तींनी यूरोपच्या प्राचीन ग्रीक व रोमन संस्कृतीतील मानवी कर्तृत्वाचे दर्शन घेतले. त्यातूनच नवनिर्मितीची स्फूर्ती झाली. त्या प्राचीन युगाचेच अनुकरण करीत असता त्याची प्रतिकृती निर्माण न होता नवा इतिहास घडू लागला. काव्य, नाटक, कला, तंत्रविज्ञान या सर्वांना नवे रूप येऊ लागले. शिक्षणाला नवी दिशा मिळाली. ख्रिस्ती धर्मगुरूंच्या शिक्षणाच्या चौकटीत न बसणारा मानव्यविद्यांचा शिक्षणक्रम अंमलात येऊ लागला. माणसाच्या ऐहिक जीवनमूल्यांवर भर देणारा असा शिक्षणाचा कार्यक्रम अंमलात आणणे हा लोकशाहीवादी चळवळीचा वैशिष्ट्यपूर्ण भाग होता.

प्लेटो आणि अ‍ॅरिस्टॉटल यांच्या विचारांचे मौलिक अध्ययन सुरू झाले. ग्रीक व लॅटिन या भाषांमधील प्रमाणित ग्रंथसंपत्ती मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होऊ लागली याचे कारण मानवी शिक्षणाचे एक श्रेष्ठ साधन म्हणजे पुस्तके छापणारा छापखाना योहान गूटेनबेर्क या जर्मन तंत्रज्ञ कारागिराने शोधून काढला. त्यामुळे जुन्या विचारांचे अध्ययन होऊन प्लेटो व अ‍ॅरिस्टॉटल यांच्या विचारसरणीची लोकशाहीवादी सुसंगत आणि विज्ञानविकासास पोषक अशी मांडणी होऊ लागली. पीत्रार्क आणि लोरेन्सो यांनी धार्मिक मानवतावादाचा पुरस्कार केला आणि चर्चचे वैचारिक आधिपत्य नाकारले. चर्चच्या विचाराप्रमाणे “ऐहिक जीवन पापमय असल्यामुळे माणसाला त्याच्याबद्दल घृणा वाटली पाहिजे आणि पश्चात्ताप व्हावयास पाहिजे मृत्यूनंतरच्या पारलौकिक जीवनाबद्दल चिंता वाटून पापमुक्तीची ओढ मनाला लागली पाहिजे”, या वैराग्यप्रधान विचाराची मध्ययुगीन यूरोपीय समाजावर जबरदस्त पकड बसली होती. धार्मिक मानवतावादाने ही पकड क्रमाक्रमाने ढिली केली. मानवतावादाच्या प्रभावाखाली प्लेटोच्या व अ‍ॅरिस्टॉटलच्या विचारांना निराळा आकार प्राप्त झाला. पीको आणि फिचीनो यांनी ख्रिस्ती धर्माच्या तत्त्वज्ञानाची नवी मांडणी केली. ख्रिस्ती देवविद्या, धर्मविद्या, प्लेटोचे तत्त्वज्ञान आणि मानवी ऐहिक मूल्ये यांचा समन्वय या दोघांनी केला. प्लेटोचे बुद्धिगम्य, शाश्वत व मंगलमय सत्य आणि मनुष्याच्या मनातील आदर्शांची ओढ यांचा अतूट संबंध त्यांना दिसला. कलापूर्ण जीवनाचे समर्थन या अतूट संबंधातून मिळाले. ख्रिस्ती धर्मातील ऐहिक जीवनाची पापमूलकता आणि पापभयता यामुळे नाकारता आली. या आदर्शांच्या ओढीच्या सिद्धांताचाच उपसिद्धांत म्हणजे मानवी स्वातंत्र्य होय.

अ‍ॅरिस्टॉटलच्या नीतिशास्त्र आणि राज्यशास्त्रविषयक ग्रंथांना प्रबोधनकालात अधिक महत्त्व आले. मनुष्य हा सामाजिक आणि राजकीय प्राणी आहे म्हणून सामाजिक आणि राजकीय व्यवहारांना बैरागी मठवासींच्या धार्मिक व्यवहारांपेक्षा अधिक महत्त्व आहे. पैशाला जीवनात फार महत्त्व आहे. आर्थिक व्यवहाराला कमी महत्त्व देणे म्हणजे मानवी स्वभावाचे अज्ञान प्रकट करणे होय. सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवन हा मानवी जीवनाचा गाभा आहे, या विचाराला प्रबोधनकालात महत्त्व आल्यामुळे नीकोलो मॅकिाव्हेली याच्यासारखा नवीन राज्यशास्त्राचा पाया घालणारा तत्त्वज्ञ निर्माण झाला. इतिहासातील व्यक्तींचे स्वभावविशेष, त्यांची जीवनपद्धती, त्यांचे गुणदोष यांच्या माहितीची उपेक्षा मध्ययुगात होत होती. प्रबोधनकालापासून याचे महत्त्व

पटू लागले. मानवी व्यक्तिमत्त्वाला, त्याच्या सर्वांगीण जीवनप्रवृत्तींना, त्याच्या पापपुण्यांना, सत्प्रवृत्ती आणि दुष्ट प्रवृत्ती यांना चित्रित करून वर्तमान आणि भावी जगाला त्याची कायम आठवण राहिल असे करणे हा या प्रबोधनकालातील लोकशाहीवादाचा एक कार्यक्रम ठरला.

धर्मचिंतनाला या लोकशाहीवादी चळवळीने नवी दिशा दिली. धर्म हे भ्रांतिचक्र आहे आणि सामान्य जनता त्याच्यात कायम फसून परलोकवादी बनते. म्हणून केवळ इहवादाचाच पुरस्कार केला पाहिजे ह्या आधुनिक विचाराचे महत्त्व मानणारे लोकशाहीवादी प्रबोधनकालात फार थोडे होते. मानवी स्वातंत्र्याची जोपासना करण्याकरता ईश्वर, ईश्वरी संकेत, परलोकगामी आत्मा, अमरत्व इ. धार्मिक तत्वांचा आदर करून या धार्मिक तत्वांचे मनुष्याचा ऐहिक जीवनात माणसाच्या कर्तृत्वाला, कार्यक्षमतेला आणि स्वातंत्र्याला पोषक अशा स्वरूपात चिंतन सुरू झाले. माणसाच्या सामाजिक जीवनाला पोषक असा विचार उदयास आला त्याबरोबरच धार्मिक असहिष्णुता नष्ट करण्याचाही प्रयत्न झाला. परस्परविरोधी धर्मपंथांना सारखाच अधिकार आहे, या धर्मसहिष्णुतेच्या तत्वाचा पुरस्कार होऊ लागला.

गियानोत्सी मानेद्वी याने आपल्या ग्रंथाच्याद्वारे जाहीर केले, की बायबल हे केवळ मनुष्याच्या मृत्यूनंतरच्या पारलौकिक सुखाचीच हमी देत नाही, तर ऐहिक जीवनात योग्य ती कर्तव्ये बजावली म्हणजे या कर्तव्याचे फळ येथेच सुखी जीवनाच्या रूपाने मिळते. सामाजिक, राजकीय जीवनात आपापली कर्तव्ये बजावणे हेच खरेखुरे धार्मिक जीवन आहे, असे लॉरेन्सो व्हाल्ला हाही सांगतो. विश्वांतांती स्थापन करणे हे धर्माचे कार्य असले पाहिजे म्हणून भिन्नभिन्न धर्मसंप्रदायांमधील विग्रह संपले पाहिजेत त्यांच्यात सहिष्णुता आली पाहिजे. कारण सगळ्या धर्मांची व संप्रदायांची मौलिक एकता मान्य व्हावयास पाहिजे आणि तशी ती मौलिक एकता आहेच. मार्सील्या फिचीनो या धार्मिक मानवतावादाने आपल्या ग्रंथात म्हटले आहे, की बायबल म्हणजे ख्रिस्ताचा शब्द हा शब्द ख्रिस्तापूर्वीच्या जगातील साधुपुरुषांचे जे तत्त्वज्ञान होते, त्यातील विवेकाचा आविष्कार होय. हा विवेकच सगळ्या धर्मांच्या मुळाशी आहे.

धार्मिक विचारांमधला व श्रद्धांमधला आग्रहीपणा आणि हेकेखोरपणा हा मनुष्याचे विचारस्वातंत्र्य नष्ट करतो. प्रबोधनकालात लोकशाहीवादाने हे वैचारिक स्वातंत्र्य त्या वेळच्या उच्च वैचारिक जीवनामध्ये एक श्रेष्ठ मूल्य म्हणून प्रसृत केले. त्यामुळे बायबलप्रमाणेच निसर्ग किंवा नैसर्गिक विश्व हेही देवाचे पवित्र पुस्तक आहे, असा विचार महत्त्वाचा ठरला. विश्वाबद्दलचे प्राचीन ग्रीक तत्त्ववेत्त्यांचे विचार अभ्यासाचे विषय बनले. पायथॅगोरियन सूर्यकेंद्रित विश्वाचा सिद्धांत वाचण्यात आला. त्यामुळे पृथ्वीकेंद्रित विश्व हा विचार बरोबर आहे की नाही, अशी शंका उत्पन्न झाली. आर्किमिडीज, हिपॉक्राटीस इत्यादिकांचे विश्व आणि जीवन यांबद्दलचे विचार तपासण्याची प्रवृत्ती उत्पन्न झाली. निसर्ग हा देवाचे पुस्तक असून त्यातील अक्षरे म्हणजे गणिताचे धडे होत, हा विचार लिओनार्दो द व्हींची, कोपर्निकस आणि गॅलिलीओ यांनी महत्त्वाचा सिद्धांत म्हणून स्वीकारला आणि त्यामुळे मनुष्यलिखित ग्रंथांना दुय्यम महत्त्व प्राप्त झाले. निसर्गाचा साक्षात बोध करून घ्यायचा त्याकरता अवलोकन आणि प्रयोग करीत रहायचे त्यावरून गृहीतकांच्या संकल्पना मांडायच्या, अशा या वैज्ञानिक प्रवृत्तीला मुख्य स्थान शिक्षणास प्राप्त झाले विज्ञानदृष्टीचा आणि पद्धतीचा पाया घातला गेला. तेव्हापासून विज्ञानाचा अखंड विकास सुरू झाला. तंत्रज्ञान आणि शुद्ध विज्ञान या दोन्ही प्रवृत्ती अखंड चालू राहिल्यामुळे आधुनिक विज्ञाननिष्ठ संस्कृती जन्माला आली. औद्योगिक क्रांती झाली, मानवसमाजाच्या जीवनाचे

आर्थिक अधिष्ठान म्हणजे नित्य विकसित होणारे, बदलत जाणारे नवे तंत्रज्ञान हे लक्षात आले. त्यातून मानवसमाजाचे या पृथ्वीवरचे आदर्श जीवनाचे चित्र निर्माण करणाऱ्या विविध प्रकारच्या लोकशाही, उदारमतवाद, नव- उदारमतवाद, साम्यवाद - मार्क्सवाद या विचारसरण्या निर्माण झाल्या, मात्र लोकशाही हा एक आधुनिक मानवतावादाचाच आविष्कार अधिक प्रभावी ठरला आहे.

१२१५ मॅग्नाचार्टा सनद:

मानवी हक्कांच्या इतिहासातील आणखी एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे १२१५ मध्ये मॅग्नाचार्टाची घोषणा किंवा सनद हा आहे, ज्याने "कायद्याचे राज्य" ही एक कच्ची संकल्पना आणि सर्व व्यक्तींना परिभाषित हक्क आणि स्वातंत्र्याची मूलभूत कल्पना सादर केली, जी मनमानी खटले आणि तुरुंगवासापासून संरक्षण देते. मॅग्नाचार्टापूर्वी, कायद्याचे राज्य, जे आता कोणत्याही आधुनिक लोकशाही समाजात सुशासनासाठी एक प्रमुख तत्व मानले जाते, ते एक दैवी न्याय म्हणून पाहिले जात असे, जे केवळ सम्राट किंवा राजा किंवा या प्रकरणात, इंग्लंडचा राजा जॉन यांनी वितरित केले होते. मॅग्नाचार्टाने व्यक्त केलेल्या संकल्पनांची उत्क्रांती इंग्रजी हक्क विधेयकाद्वारे दर्शविली जाते. हा कायदा १६८९ मध्ये विल्यम तिसरा आणि मेरी दुसरी यांनी स्वाक्षरी करून कायद्यात रूपांतरित केला होता, जे किंग जेम्स दुसरा यांच्या पदच्युतीनंतर इंग्लंडमध्ये सहशासक बनले. या विधेयकाने विशिष्ट संवैधानिक आणि नागरी हक्कांची रूपरेषा आखली आणि शेवटी संसदेला (लोकशाहीला) राजेशाहीवर अधिकार दिला. अनेक तज्ञ इंग्रजी हक्क विधेयकाला इंग्लंडमध्ये संवैधानिक राजेशाहीचा पाया रचणारा प्राथमिक कायदा मानतात. याला यूएस हक्क विधेयक-१७९१ साठी प्रेरणा म्हणून देखील श्रेय दिले जाते.

● फ्रेंच राज्यक्रांती:

फ्रान्समध्ये इ.स.१७८९ ते इ.स. १७९९ या कालखंडात घडून आलेली सामाजिक व राजकीय उलथापालथ होय. या घटनाक्रमाने फ्रान्स व उर्वरित युरोपच्या इतिहासास कलाटणी दिली. अनेक शतके फ्रान्सवर राज्य केलेली अनियंत्रित राजेशाही राज्यक्रांतीच्या तीनच वर्षांमध्ये उलथून पडली. कट्टर डाव्या विचारसरणीच्या राजकीय गटांच्या, रस्त्यावर उतरलेल्या लोकशक्तीच्या व शेतकऱ्यांच्या एकत्रित रेट्यामुळे फ्रेंच समाजावरचा सरंजामशाहीवादी, धर्मशास्त्रप्रणीत मूल्यव्यवस्थेचा पगडा ओसरून समाजात मोठे पुनरुत्थान घडून आले. जुन्या रूढीगत परंपरा, तसेच राजेशाही, सरंजामशाही, धर्मसत्ता यांच्या योगे रुजलेल्या सामाजिक कल्पना व उतरंडीची व्यवस्था झुगारून दिल्या गेल्या व त्यांच्या जागी समता, नागरिकत्व, आणि मानवी हक्क ही प्रबोधक मूल्ये अंगिकारली गेली. १७८९ मध्ये फ्रान्सच्या राष्ट्रीय सभेने स्वीकारलेला मानव आणि नागरिकांच्या हक्कांचा जाहीरनामा, मानवी स्वातंत्र्याच्या मूलभूत सनदांपैकी एक आहे, ज्यामध्ये फ्रेंच क्रांतीला प्रेरणा देणारी तत्त्वे आहेत. या घोषणेने मांडलेले मूलभूत मूल्य असे होते की "सर्व व्यक्ती जन्मतःच स्वतंत्र असतात आणि हक्कांमध्ये समान राहतात", जे स्वातंत्र्याचे अधिकार, खाजगी मालमत्ता, व्यक्तीची अभेद्यता आणि दडपशाहीला प्रतिकार असे निर्दिष्ट केले होते.

● **जागतिक मानवी हक्क चळवळ:**

१९४५ मध्ये आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या पन्नास संस्थापक सदस्यांनी संयुक्त राष्ट्रांच्या चार्टरच्या प्रस्तावनेत म्हटले होते की, ते पुढील पिढ्यांना युद्धाच्या संकटापासून वाचवण्याचा दृढनिश्चय करत आहेत, ज्याने आपल्या आयुष्यात दोनदा मानवजातीला अगणित दुःख दिले आहे, मूलभूत मानवी हक्कांवर, मानवी व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेवर आणि मूल्यावर, पुरुष आणि महिला आणि मोठ्या आणि लहान राष्ट्रांच्या समान हक्कांवर विश्वास पुन्हा स्थापित करण्याचा आणि अशा परिस्थिती स्थापित करण्याचा ज्या अंतर्गत करार आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या इतर स्त्रोतांमधून उद्भवणाऱ्या दायित्वांचा न्याय आणि आदर राखता येईल जेणेकरून सामाजिक प्रगती आणि जीवनमान चांगले राहील. त्याच चार्टरच्या पहिल्या लेखात, सदस्य राष्ट्रांनी "आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक किंवा मानवतावादी स्वरूपाच्या आंतरराष्ट्रीय समस्या सोडवण्यासाठी आणि वंश, लिंग, भाषा किंवा धर्म असा भेदभाव न करता सर्वांसाठी मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्यांचा आदर करण्यासाठी आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य साध्य करण्याचे वचन दिले." एक मजबूत राजकीय वचनबद्धता निश्चित करण्यात आली आणि या उद्दिष्टांना पुढे नेण्यासाठी, मानवी हक्क आयोगाची ताबडतोब स्थापना करण्यात आली आणि चार्टरमध्ये घोषित केलेल्या मूलभूत हक्कांचा आणि स्वातंत्र्यांचा अर्थ स्पष्ट करणारा दस्तऐवज तयार करण्याचे काम त्यांच्यावर सोपवण्यात आले. तीन वर्षांनंतर, एलेनोर रूझवेल्टच्या प्रभावी नेतृत्वाखालील आयोगाने जगाचे लक्ष वेधून घेतले आणि आता मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणापत्रात समाविष्ट असलेल्या ३० कलमांचा मसुदा तयार केला. ही घोषणा जगासमोर सादर करण्यात आली, जी पहिल्यांदाच मान्यताप्राप्त आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्वीकृत सनद म्हणून कार्य करते, ज्याच्या पहिल्या कलमात असे म्हटले आहे की "सर्व मानव जन्मतःच स्वतंत्र आणि समान प्रतिष्ठेचे आणि अधिकारांचे आहेत. त्यांना तर्क आणि विवेकबुद्धी प्राप्त आहे आणि त्यांनी एकमेकांशी बंधुत्वाच्या भावनेने वागले पाहिजे."

मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणापत्र जरी कायदेशीररित्या बंधनकारक नसले तरी, ही संकल्पना मांडते की सरकार आपल्या नागरिकांशी कसे वागते हे आता केवळ देशांतर्गत प्रश्न नसून कायदेशीर आंतरराष्ट्रीय चिंतेचा विषय आहे आणि एखाद्या व्यक्तीच्या हक्कांचा आणि स्वातंत्र्यांचा वापर काही मर्यादांच्या अधीन असू शकतो, ज्या कायद्याने निश्चित केल्या पाहिजेत, केवळ इतरांच्या हक्कांचा आणि स्वातंत्र्यांचा योग्य सन्मान सुनिश्चित करण्यासाठी आणि लोकशाही समाजात नैतिकता, सार्वजनिक सुव्यवस्था आणि सामान्य कल्याणाच्या न्याय्य आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी त्याची प्रस्तावना स्पष्टपणे सांगते की मानवी कुटुंबातील सर्व सदस्यांच्या अंतर्निहित प्रतिष्ठेची आणि समान आणि अविभाज्य हक्कांची ओळख हा जगात स्वातंत्र्य, न्याय आणि शांतीचा पाया आहे. ते आधीच ओळखल्या गेलेल्या नागरी आणि राजकीय हक्कांची पुनरावृत्ती करते आणि तथाकथित दुसऱ्या पिढीच्या हक्कांची ओळख करून देते, मूलभूतपणे आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्वरूपाचे, शिवाय असा दावा करते की सर्व हक्क परस्परावलंबी आणि अविभाज्य आहेत. संदेश स्पष्ट आणि शक्तिशाली होता, एका हक्काची प्राप्ती इतरांच्या प्राप्तीशी जोडलेली आहे. सर्व मानवी हक्क अविभाज्य आहेत, मग ते नागरी आणि राजकीय हक्क असोत, जसे की जीवनाचा अधिकार, कायद्यासमोर समानता आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य; आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्क, जसे की काम करण्याचा अधिकार, सामाजिक सुरक्षा आणि शिक्षण, किंवा सामूहिक हक्क, जसे की विकास आणि आत्मनिर्णयाचा अधिकार, हे

अविभाज्य, परस्परसंबंधित आणि परस्परावलंबी आहेत. एका हक्काची सुधारणा इतरांच्या प्रगतीला सुलभ करते. त्याचप्रमाणे, एका हक्काची वंचितता इतरांच्या सुधारणा आणि आनंदाला अडथळा आणते.

● **भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महात्मा गांधीजीचे योगदान:**

९ जानेवारी १९१५ रोजी, महात्मा गांधी सुमारे ४६ वर्षांच्या वयात दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात परतले. त्यानंतर, त्यांनी भारताची परिस्थिती समजून घेण्यासाठी भारतातील विविध भागात प्रवास केला. १९१६ मध्ये, त्यांनी अहमदाबाद (गुजरात) येथे साबरमती आश्रमची स्थापना केली आणि या विचाराचा प्रचार केला. बिहारच्या चंपारण जिल्ह्यात तिनकाठिया पद्धतीमुळे नीळ उत्पादकांची स्थिती दयनीय झाली. या पद्धतीमुळे, शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनीच्या सर्वोत्तम भागावर नीळ लागवड करावी लागली आणि त्यांना ती स्वस्त दरात विकावी लागली. कठोर हवामान आणि कर आकारणीमुळे शेतकऱ्यांची परिस्थिती आणखी बिकट झाली. त्यानंतर, राजकुमार शुक्ला लखनौ येथे महात्मा गांधींना भेटले आणि त्यांना आमंत्रित केले. चंपारण येथे महात्मा गांधींनी सविनय कायदेभंग चळवळीचा मार्ग स्वीकारला आणि जमीनदारांविरुद्ध निदर्शने आणि संप सुरू केले. परिणामी, सरकारने चंपारण कृषी समितीची स्थापना केली ज्याचे गांधीजी देखील एक सदस्य होते. शेतकऱ्यांच्या सर्व मागण्या मान्य करण्यात आल्या आणि चंपारण सत्याग्रह (१९१७) सत्याग्रह यशस्वी झाला.

१९१७ मध्ये मोहन लाल पांडे यांनी गुजरातमधील खेडा गावात खराब पीक किंवा पीक अपयशामुळे कर माफीची मागणी करत करमुक्तीची मोहीम सुरू केली. महात्मा गांधींना आमंत्रित करण्यात आले आणि ते २२ मार्च १९१८ रोजी या चळवळीत सामील झाले. तेथे त्यांनी सत्याग्रह सुरू केला. या चळवळीत वल्लभभाई पटेल आणि इंदुलाल याज्ञिक देखील सामील झाले. अखेर, ब्रिटिश सरकारने मागण्या पूर्ण केल्या आणि खेडा सत्याग्रह (१९१७-१९१८) यशस्वी झाला.

पहिल्या महायुद्धानंतर तुर्कीसोबत झालेल्या अन्यायाचा निषेध करण्यासाठी अली बंधूंनी खिलाफत चळवळ सुरू केली. महात्मा गांधींच्या मार्गदर्शनाखाली, तुर्कीमध्ये खलिफाचा कोसळलेला दर्जा पुनर्संचयित करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारविरुद्ध ही चळवळ सुरू करण्यात आली. दिल्ली येथे अखिल भारतीय परिषद आयोजित करण्यात आली होती जिथे महात्मा गांधी यांची अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेतील ब्रिटिश साम्राज्याकडून मिळालेले पदके देखील परत केली. खिलाफत चळवळीच्या यशामुळे ते राष्ट्रीय नेते बनले.

जालियनवाला बाग हत्याकांडामुळे महात्मा गांधींनी १९२० मध्ये असहकार चळवळ सुरू केली. महात्मा गांधींना वाटले की हे असेच चालू राहील आणि ब्रिटिश भारतीयांवर त्यांचे नियंत्रण उपभोगतील. काँग्रेसच्या मदतीने गांधीजींनी लोकांना असहकार चळवळ शांततापूर्ण मार्गाने सुरू करण्यास पटवून दिले, जी स्वातंत्र्य मिळविण्याचा महत्त्वाचा घटक आहे. त्यांनी स्वराज्याची संकल्पना मांडली आणि ती भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात एक महत्त्वाचा घटक बनली. चळवळीला गती मिळाली आणि लोकांनी शाळा, महाविद्यालये, सरकारी कार्यालये यासारख्या ब्रिटिश सरकारच्या उत्पादनांवर आणि आस्थापनांवर बहिष्कार घालण्यास सुरुवात केली. परंतु चौरी चौरा घटनेमुळे महात्मा गांधींनी ही चळवळ संपवली कारण या घटनेत २३ पोलिस अधिकारी मारले गेले.

महात्मा गांधींनी मार्च १९३० मध्ये यंग इंडिया या वृत्तपत्रातून राष्ट्राला संबोधित केले आणि जर त्यांच्या अकरा मागण्या सरकारने मान्य केल्या तर आंदोलन स्थगित करण्याची तयारी दर्शविली. परंतु त्यावेळी सरकार लॉर्ड इर्विनचे होते आणि त्यांनी त्यांना प्रतिसाद दिला नाही. परिणामी, महात्मा गांधींनी पूर्ण जोमाने चळवळ सुरू केली. त्यांनी १२ मार्च ते ६ एप्रिल १९३० या काळात दांडी मार्चने चळवळ सुरू केली. महात्मा गांधींनी त्यांच्या अनुयायांसह साबरमती आश्रमापासून अहमदाबादमधील नवसारी जिल्ह्यातील दांडीपर्यंत समुद्रकिनाऱ्यावर कूच केली आणि ६ एप्रिल १९३० रोजी मीठ बनवून मीठ कायदा मोडला. या सविनय कायदेभंग चळवळीअंतर्गत विद्यार्थी, महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि सरकारी कर्मचाऱ्यांनी राजीनामा दिला. परदेशी कपड्यांवर बहिष्कार टाका, परदेशी कपड्यांचे सामूहिक जाळपोळ करा, सरकारी कर न भरा, महिलांनी सरकारी दारू दुकानावर धरणे आंदोलन करा, इत्यादी. १९३० मध्ये, लॉर्ड इर्विनच्या सरकारने लंडनमध्ये गोलमेज परिषद बोलावली आणि इंडियन नॅशनल कॉन्फरन्सने त्यात भाग घेण्यास नकार दिला. म्हणून, काँग्रेसला परिषदांमध्ये सहभागी होता यावे यासाठी त्यांनी १९३१ मध्ये महात्मा गांधींशी एक करार केला. तो गांधी-इर्विन करार म्हणून ओळखला जात असे. तो सर्व राजकीय कैद्यांच्या सुटकेवर आणि दडपशाही कायदे रद्द करण्यावर केंद्रित आहे.

दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान महात्मा गांधींनी ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी ब्रिटिश राजवटीला भारतातून हाकलून लावण्यासाठी भारत छोडो आंदोलन सुरू केले. या आंदोलनात महात्मा गांधींनी 'करा किंवा मरा' असे भाषण दिले. परिणामी, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या संपूर्ण सदस्यांना ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी अटक केली आणि खटल्याशिवाय तुरुंगात टाकले. परंतु देशभर निषेध सुरूच राहिला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या अखेरीस, ब्रिटिश सरकारने भारताला सत्ता सोपवण्याचा निर्णय घेतला. महात्मा गांधींनी आंदोलन मागे घेतले ज्यामुळे हजारो कैद्यांची सुटका झाली. म्हणूनच, महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील या प्रमुख चळवळी आहेत आणि त्यांनी भारताला ब्रिटिश राजवटीपासून किंवा वसाहतवादी राजवटीपासून स्वातंत्र्य मिळविण्यात मदत केली.

लोकशाहीच्या व्याख्येनुसार सर्व सृष्टीमध्ये मानवतावाद हाच केंद्रस्थानी असून बुद्धी, सद्गुण, सामर्थ्य, संशोधकता आणि प्रायोजकतेचा उद्गाताही माणूसच असतो. सर्व मूल्यांचा निर्माता हा माणूसच आहे, असा विचार मानवतावादाने जगापुढे ठेवला. आपल्या देशातील संतवाङ्मयात मानवतावादी चळवळीची बीजे आढळतात. आधुनिक महाराष्ट्रातील स्त्रीहक्काचे पुरस्कर्ते व राजकीय स्वातंत्र्याअगोदर सामाजिक स्वातंत्र्य हवे, असे विचार मांडणारे सर्वांगीण सुधारक गोपाळ गणेश आगरकर, तळगाळातील मुलींना शिक्षित करण्यास पुढाकार घेणाऱ्या सावित्रीबाई फुले, शेतकऱ्यांच्या व बहुजनांच्या वेदनांना वाचा फोडणारे जोतिबा फुले, राजर्षी शाहू महाराज व आधुनिक समाजमूल्ये व लोकशाही मूल्ये यांचा आग्रह धरणारे महात्मा गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे लोकशाही आणि स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते होते. जेव्हा-जेव्हा स्वातंत्र्य आणि लोकशाही धोक्यात आली आहे तेव्हा प्रत्येकवेळी भारतीयांनी लोकचळवळीच्या माध्यमातून समाजमन एकवटून मानवी हक्क, स्वातंत्र्य व लोकशाहीचे संवर्धन केले आहे. सामाजिक प्रबोधनाच्या माध्यमातून विवेकी, नैतिक आणि सुदृढ समाजनिर्मितीतून ही परंपरा शतकानुशतके अव्याहतपणे सुरू राहिल यात शंकाच नाही.